

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
та літератури
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету*

ПРИЙОМИ ВИКОРИСТАННЯ РИТОРИЧНИХ ПИТАНЬ У МОНОЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ ДМИТРА ПАВЛИЧКА

Розчленованість синтагматичного ланцюжку, послаблення синтаксичних зв'язків є структурною основою для розвитку експресивного синтаксису, система одиниць якого вирізняється доволі розлогим експресивно виражальним потенціалом. До арсеналу синтаксичних експресем належать риторичні питання – конструкції експресивного синтаксису з широким спектром виражальних можливостей. Це синтаксичне явище було предметом вивчення багатьох лінгвістичних студій. Фундаментальні дослідження особливостей названих одиниць з особливою семантико-синтаксичною структурою і комунікативними функціями здійснили І. Білодід, В. Ващенко, І. Кулик, А. Попов, І. Вихованець, Н. Гуйванюк, С. Шабат, А. Загнітко, І. Завальнюк, К. Шульжук, П. Дудик та ін. Специфіку галузевої належності риторичних питань як терміноодиниць досліджує О. Базан, їхні комунікативно-прагматичні властивості у віршованому мовленні обґрунтовує К. Юркова, особливості функціонування у контексті індивідуального стилю Лонга – І. Макар тощо. У зарубіжному науковому доробку ґрунтовний аналіз названих одиниць висвітлено у роботах І. Арнольд, Н. Арутюнової, А. Попова, І. Гальперіна, О. Сиротининої, М. Жинкіна, Ю. Скребнева та ін.

Риторичні питання функціонують у всіх виявах мовлення – усному, писемному, діалогічному, проте вичерпну характеристику вони знаходять у монологічному мовленні. Монолог як форма цілеспрямованого тривалого словесного акту характеризується більш розгорнутими і складнішими, ніж у діалозі, синтаксичними побудовами, загальною структурною цілісністю і композиційною завершеністю [1, с. 340]. Комунікативний процес у цьому мовленні як «наслідок односторонньої, індивідуальної творчості, свідомо розрахованої організації словесних рядів» [2, с. 504] має дещо інший характер: творець мовленнєвого акту відтворює своє індивідуально-авторське бачення світу, втілює власні інтенціональні задуми. Одним із синтаксичних засобів реалізації багатоглядних авторських інтенцій у тексті, на нашу думку, є риторичні питання.

Аналітичний огляд наукового доробку з проблеми риторичних питань виявив, що природа досліджуваного явища неоднакова. Вони мають різні термінологічні найменування, а саме: «експресивно забарвлене заперечення» («Російська грамати́ка», 1980), «стверджувальне повідомлення», «стверджувальне спонукання», «приховане твердження» або «приховане заперечення» (М. Жинкін, О. Ахманова, Л. Бердник), «речення непрямої питальності» (П. Дудик). Нерідко ця фігура замінюється термінами «псевдопитальне речення» (П. Рестан), «помилкове питання» (І. Сюзюмова), «уявне питання» (М. Смирнова), «несправжні питання» (К. Долінін) тощо. Із позицій структурно-семантичного підходу особливості синтаксичної організації та семантики риторичних конструкцій вивчали І. Гальперін, В. Горелов, О. Калініна, Ю. Скребнев, С. Шабат та ін. Їх розуміють як особливий синтаксичний різновид, якому відповідає певний тип думки, що утворює мовну семантику речення. Із позицій комунікативно-прагматичного підходу це ефективна фігура діалогізації монологічного мовлення, що слугує для смислового й емоційного виокремлення його семантичних центрів, для формування емоційно-оцінного ставлення адресата до предмета мовлення, для інтенсифікації перлюкутивного ефекту [3, с. 104]. У світлі комунікативного підходу враховується їхня подвійна спрямованість – на реципієнта і безпосередньо на мовця [4, с. 164]. Із філософських позицій такі конструкції розуміються як різновид питання, у якому виокремлюються два плани: перший – це асерторичний аспект (те, що відомо), другий – проблематичний (те, що вимагає з'ясування) [5, с. 478]. Однак функціональний аналіз риторичних питань, зокрема прийомів їх використання у поезіях Дмитра Павличка, ще не належав до структури ґрунтовного дослідження вітчизняних мовознавців, що й зумовило актуальність статті.

Предметом дослідження є риторичні питання у поетичному мовленні Дмитра Павличка, поета з глибокою національною ментальністю, з незрадливою любов'ю до Вітчизни.

Синтаксичним конструкціям власне питальної модальності у мовознавстві присвячено багато праць, проте питання про функціонально-стилістичне використання та експресивні властивості питально-риторичних речень у поетичній мові українського поета не отримало вичерпного опису у лінгвістиці. Тому метою нашої розвідки є аналіз прийомів використання цих фігур у монологічних формах поезій Дмитра Павличка, зібраних у томі «Любов і ненависть», у який увійшли поезії з його ранніх збірок.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: виявлення типових конструкцій риторичних питань у поезіях автора, опис прийомів їх використання та аналіз експресивно-стилістичного потенціалу цих фігур у монологічних текстах поета.

У мовознавчій практиці існують різні підходи щодо типології риторичних питань. Аналізуючи їх у поезіях Дмитра Павличка, ми дотримуємося класифікації С. Дашкової, яка пропонує поділяти риторичні питання за семантичними і структурними ознаками на власне риторичні питальні речення і невласне риторичні питання. До першого типу належать структури, в яких за допомогою «зворотної констатації» висловлюється «судження – від-

повідь», позитивні конструкції містять імпліцитне заперечення, а негативні – ствердження. Другий тип, невласне риторичні питання, містить у собі такі питально-відповідні єдності, в яких мовець ставить запитання зовсім не для отримання відповіді: він або сам її дає, або відповідь припускається імпліцитна [6, с. 38].

У контексті нашого дослідження доведено, що у монологічних текстах Дмитра Павличка ці різновиди виявляють найрізноманітніші особливості до структурно-семантичної репрезентації, до прагматичного функціонування та експресивно-стилістичної конотації. Вони є регулярними стилістичними фігурами, які пов'язані з вираженням суб'єктивних оцінок, авторською модальністю, що пронизує увесь дискурс. Зауважимо, що оцінність у мовленні поета є невід'ємною складовою його світогляду, яка, поєднуючи стандарт і експресію, виконує інформаційну та прагматичну функції.

Для реалізації авторського задуму вживаються різні прийоми використання риторичних питань. Через комплекс оцінних значень поет не лише доносить до читача негативну характеристику явищам, подіям, ситуаціям, які описує, а й вкладає у них своє суб'єктивне ставлення, імпліцитно висловлює особисті враження. Так, ефективну здатність впливати на читача мають риторичні питальні конструкції із пейоративною оцінкою, які здебільшого виражають реакцію осуду, незадоволення, обурення щодо подій, учасників, осіб тощо. Пор.: *«Дядьку, листочку зелений, скажи мені, Що передати твоїм родичам? Чи те, що не маєш ти навіть імені, Чи те, що на гробі твоєму не родиться Ні овес, ні пшеничка, ні бараболя, Не росте ні ромен, ані барвінок? Чи те, що закутий залізними болями, Ти Канаді життя своє дав, як віно?»* («Канадські дороги», с. 426). Саме такою авторською оцінністю пояснюється домінування цих фігур у творчому доробку поета. У монологічному мовленні Дмитра Павличка власне риторичні питальні речення і невласне риторичні питання є регулярними. Так, перші виконують не лише власне питальну, а й експресивно-стилістичну функцію, створюють відповідну емоційну тональність, активізують мислення читача, викликають у нього спонукання до роздумів тощо. Пор.: *«І все змішалось – і щастя й лихо ... А може, лиха й не було?»* («Прийшла і стала серед кімнати», с. 142–143); *«Що єсть життя? Нить павутини Чи за свободу й правди бій?»* («Могила Райніса», с. 328).

Невласне риторичні питання, які вживаються у постпозиції до основної думки, також здатні відтворювати цілу гаму почуттів. Пор.: *«Карлики безголось, де ваша твар? Де ваші очі, настирливі гноми? Хто вам прізвища повідтинав? Хто вам голови повідрубав?»* («Анонімні листи», с. 387). Як бачимо, це зовсім не питання, а «непрямий експресивний засіб, який символізує більш чи менш визначену групу почуттів, користуючись задля цього виразністю голосу» [7, с. 38]. Вони вже «у собі містять самозрозумілу відповідь, переважно негативну, рідко позитивну, а часом неможливість ніякої відповіді» [8, с. 102–107].

Їхня специфіка – бути засобом відтворення певного діапазону авторських інтенцій, способом привернення та загострення уваги читача, оцінки ситуації, прихованого ствердження, адресованого особі, яка не вимагає відповіді. Такими виразними одиницями автор приваблює кожного до розумового і мовленнєво-творчого процесу, надаючи йому більш активної ролі у комунікації, сприяє кращому засвоєнню повідомлення [6, с. 38]. Пор.: *«Про що гарчать чужі бульдоги, Задержши морди догори? Вони порвать не мали змоги Твої державні прапори?»* («Пси», с. 164). Ілюстративний матеріал засвідчує, що у монологічному мовленні риторичні питання містять імпліцитну заперечну модальність, негативну оцінку того, що відбувається, протест проти побаченого, таким чином створюють різні суб'єктивні нашарування емоційно-експресивного характеру, виражають суб'єктивно-модальне ставлення автора до певних реалій, несуть особливу вагу у психологізації й актуалізації ідейно-семантичного аспекту висловлення. Такі «уявні питання» сприймаються як суспільно загострені домінанти цілеспрямованого впливу на читача, використання яких стає особливим експресивним прийомом увиразнення монологічного мовлення і прикметною ознакою поезії автора.

Оскільки розглянута риторична фігура є суттєвим елементом композиційної організації монологічного мовлення, то очевидним у поезіях Дмитра Павличка є поділ цих синтаксичних структур на моделі: запитання – самовідповідь і запитання, що стосуються читача. Перша бінарна модель «питання – самовідповідь» є виразником різних за комунікативно-інтонаційним спрямуванням авторських суджень: *«Чи ж серцем зрадженим людей зігрію? Чи в ньому щирі я знайду слова? Так, не згубив це я велику мрію, Від неї рана в серці зажива?»* («Земля покрита білою габою», с. 148). З-поміж цих конструкцій переважають ті, що мають питальні компоненти в різних відмінкових формах: *«Чи й нині маєш ти людей за псів?! Що нагадає вам Вітчизну рідну?»* («Моїм ровесникам у Канаді», с. 67–68). Проте конструкції типу *«Фашистські слуги й шпигуни, Вам наша воля очі коле?»* («Ту не дощами, а слізьми», с. 45); *«Невже це відрубати руки Мені насміляться вони?!»* («Іван Загайчук», с. 210) не менш експресивні і спрямовані на дискусійність тексту.

Аналіз ілюстративного матеріалу доводить, що автор для комунікативно-інтенційного спрямування речення досить активно використовує різні прийоми використання питально-риторичних конструкцій. Так, доволі експресивним видається засіб зумисного нагромадження риторичних речень, що, на нашу думку, є способом актуалізації соціальної оцінки повідомлення, вираження гами емоцій, засобом привернення уваги читача. Пор.: *«Скільки так йшла – годину? Вік? Чи, може, мить єдину?»* («Балада про галичанку», с. 109); *«Невже ти хочеш одпокути На душу стомлену свою? Невже ти хочеш одягнути Моєї вірності шлею? Скрипучі хомути і ярма За ласку ночі й сором дня? Чом яблука не рвем задарма Із дерева життя й знання?»* («Моя греховниця», с. 406). Імпліцитність негативної оцінки описуваних подій у названих прикладах підкреслюють ще більшу гостроту проблеми, закликають до роздумів, нівелюють читацьку байдужість, чим і поглиблюють експресію викладу.

Значною мірою експресивності відзначаються об'єднання риторичних питань у формі анафоричного поворту, використання яких увиразнює суть проблеми. Такий прийом дає можливість фіксувати увагу читача, ство-

рює певний психологічний ефект, як-от: «Нащо від барди і довбні ти відірвав мене, тато? Нащо накинув на мене панську одежу картату? Нащо хилив мене змалку, ніби до сонця, до книжки? Нащо мене в адвокати вивів, а не в опришки?» («Марко Черемшина», с. 313). Така градаційна локалізація риторичних питань є виявом комунікативно-прагматичної настанови автора, яка уможлиблює емоційність висловлення, створює певний психологічний ефект, передає авторські оцінні судження окремих явищ. Саме нагромадження їх у такий спосіб, що порушує стилістичну нейтральність тексту, актуалізує авторську позицію, впливає на сприйняття думки й переконання читача, надає висловленню ефекту емоційної схвильованості. Наприклад: «Чи їх вразила куля ката, Що цілився в робітників? Чи душі, сплячі од віків, Збудив кривавий клич плаката? Чи, може, криком пролетар Прогнав спокійність їх задумну, Коли під Козакову трумну Упав на сірій тротуар? Хто знає це?» («Леви», с. 67). Така презентація ампліфікованих риторичних одиниць у мовотворчості Дмитра Павличка є типовим стилістичним прийомом, який спрямований на увиразнення інформації, посилення її впливу на думки читача.

Досить оригінальним прийомом у стилістично-художньому оформленні монологічного мовлення є прийом розчленування синтаксичних структур і «відповідної актуалізації відокремленого в такий спосіб компонента» [9, с. 41]. Пор.: «Де їх дитяче серце чисте? Де віра? Де любов? Де бог?» («Іван Загайчук», с. 208). Такі питально-риторичні умовні «парцеляти» однорідного ряду надають висловленню оцінної, експресивної та емоційної тональності, створюють додатковий план для роздумів читача, змушують його звернути увагу на розчленований текстовий уривок.

Виявом справжньої майстерності вважаємо прийом комбінування в одному мовному уривку тексту структур із питальною та окличною модальністю. Пор.: «Тільки свобода – твій чесний вирок. Тільки свобода – справедливість найвища! Невже ти помилуєш в ім'я мого миру Тих, хто копають їх гробовища?» («Голубиний трибунал», с. 233); «Може, тільки щасливий сон це? З димом горе його пішло!» («Прийшло життя», с. 51). Такий спосіб змістових єдностей створює цілу гаму різнорідних інтонованих фактів.

Дуже активні в монологічних текстах Дмитра Павличка риторичні питання, які виражають безпосередню емоційну реакцію мовця, графічне оформлення яких подвійне: знак «?» і знак «!». Пор.: «Хто б той сміх та зупинити зміг, сміх, що шкіру з бідака здирає?!» («Спогад про Хосе Марті», с. 337); «Де ж та Кенія, де Сомалі?! Де блакитні простори Аляски?!» («В домі Хемінгуея», с. 334).

Розглянуті моделі питально-риторичних речень, які дуже поширені в межах монологічного мовлення у поезіях Дмитра Павличка, є експресивно маркованими синтаксемами і становлять одну з характерних ознак індивідуального стилю автора. Вони виконують здебільшого конотативну функцію, слугують засобом привертання та загострення уваги читача, репрезентують авторську модальність, експресивізують мовлення. Такі властивості тексту, як образність, емотивність, естетичність зумовлюють специфіку функціонування питально-риторичних речень у поетичному дискурсі, використання яких є одним із способів вияву авторської інтенції.

Вивчення особливостей функціонально-стилістичного використання риторичних питань у творчому доробку Дмитра Павличка потребує уважного лінгвістичного осмислення та розширення напрямів подальшого дослідження мови поета у площині функціонально-експресивного поля.

Література:

1. Українська мова. Енциклопедія / редкол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
2. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – 588 с.
3. Палійчук А.Л. Наративний код інтимізації (на матеріалі англійського художнього дискурсу) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / А.Л. Палійчук. – Луцьк, 2011. – 253 с.
4. Лотман Ю.М. Внутрішні думки / Ю.М. Лотман // Семиосфера. – СПб : Искусство, 2000. – С. 150–391.
5. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
6. Дашкова С.Ю. Риторический вопрос в структуре аргументативного высказывания / С.Ю. Дашкова // Вестник КемТУ. – 2013. – № 2 (54). – Т. 2. – С. 38.
7. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М., 1995. – 416 с.
8. Павлюк Л.С. Гротеск, «метафора низу», бурлескно-іронічні тональності сучасної преси: апологія стилю і аномалії стилю / Л.С. Павлюк // Українська журналістика: формування сучасного обличчя. – Львів, 1993. – С. 102–107.
9. Завальнюк І.Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагматичний аспекти : [монографія] / І.Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
10. Павличко Д.В. Вибрані твори : в 2-х т. Т. 1 / Д.В. Павличко. – К. : Дніпро, 1979. – 517 с.

Анотація

Л. ТОПЧІЙ. ПРИЙОМИ ВИКОРИСТАННЯ РИТОРИЧНИХ ПИТАНЬ У МОНОЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ ДМИТРА ПАВЛИЧКА

У статті аналізуються функціонально-стилістичні властивості риторичних питань на матеріалі поезій Д. Павличка. Особливу увагу сконцентровано на прийомах використання цих фігур у монологічному мовленні поета. Визначається їхня специфіка у ракурсі мовного світобачення автора. Доводиться, що названі структури як синтаксичні експресиви є однією з характерних ознак індивідуального стилю мовлення Д. Павличка.

Ключові слова: питально-риторичні речення, монологічне мовлення, стилістичні прийоми використання, оцінність, експресивність.

Аннотация

**Л. ТОПЧИЙ. ПРИЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РИТОРИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ
В МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ ДМИТРИЯ ПАВЛЫЧКО**

Статья посвящена анализу функционально-стилистических особенностей риторических вопросов на материале поэзий Д. Павлычко. Особенное внимание уделено приемам использования этих фигур в монологической речи поэта. Определяется их специфика в ракурсе языкового мировоззрения автора. Подтверждено, что риторические вопросы как синтаксические экспрессы представляют одну из характерных особенностей индивидуального стиля Д. Павлычко.

Ключевые слова: риторические вопросы, монологическая речь, стилистические приемы использования, оценочность, экспрессивность,

Summary

**L. TOPCHYI. METHODS OF USING RHETORICAL QUESTIONS
IN MONOLOGUE SPEECH DMYTRO PAVLYCHKO**

The article analyses functional and stylistic peculiarities of rhetorical questions, which are analyzed on the material of D. Pavlychko poetry. Special attention is given to using methods of given figures in monological poet's language. The article defines their specificity in perspective of linguistic worldview of the author. It is proved that this syntactic structure as syntactic expressems is one of the distinctive features of individual style D. Pavlychko language.

Key words: interrogative-rhetorical sentence, monologue speech, stylistic devices usage, expressiveness.